

ISLAMSKA PEDAGOŠKA MISAO HAMDİJE MULIĆA (2)

Ifet MUSTAFIĆ

PEDAGOŠKO-PROSVJETITELJSKI RAD

1. Civilizacijski udes

Kao neizbježna determinanta ljudskog mišljenja jesu i društveno-historijske prilike. Civilizacijski udes, sa svim svojim osobenostima i općim karakteristikama, u vrijeme kojeg je živio i radio Hamdija Mulić, izvršio je značajan utjecaj na usmjeravanje potencijala i radne energije ovog vrsnog kulturno-prosvjetnog i naučnog radnika.

To je vrijeme neposredno poslije okupacije Bosne i Hercegovine od strane moćne Austro-Ugarske monarhije. Kao i svaka druga tako i ova okupacija utiskuje svoj pečat u ekonomsko-politički, kulturno-prosvjetni i vjerski život zatečenog stanovništva. Sukob "Istoka" i "Zapada", ne samo u političkom nego i kulturno-civilizacijskom smislu, učinio je posljedice okupacije još težim i drastičnijim. Islamska kultura i civilizacija, koja je stoljećima živjela na ovim prostorima, sada je osuđena i protjerana, a muslimani su, njih većina, uprkos svemu, ipak, ostali. Ostali su, međutim, bez prepoznatljivih elemenata svoga jezika, bez škola, bez biblioteka, bez inteligencije. Bio je to težak udarac za muslimane Bošnjake,

od kojeg se teško i sporo oporavljalo. Od, vjerovatno, najpismenijeg naroda u Bosni i Hercegovini, Bošnjaci, "preko noći", postaju narod s najvećim brojem nepismenih. Pored elementarne nepismenosti, koja je nastupila suspenzijom arapskog pisma i turskog kao službenog jezika, dotadašnjeg medija islamske kulture, u bošnjačke domove uselila se bijeda i siromaštvo. Od prvog dana okupacije, u svijest bošnjačkog naroda uvriježila se averzija prema svemu što je zapadno, "kaursko": govoru, pismu, kulturi, civilizaciji... Za širi krug bošnjačke populacije važio je osjećaj žala za turskim paternitetom i nada u njegov povratak. Istovremeno je užem dijelu bošnjačke, politički upućene, inteligencije bilo jasno da se "turski vakat" nikada više neće vratiti i da ne preostaje ništa drugo nego da se sami o sebi brinu. Povlačenjem Osmanlija i uspostavljanjem austrijske vlasti u Bosni, Bošnjaci su ostali razbijeni, zbunjeni i dezorganizirani, u svakom pogledu. Prosvjeta i školstvo pali su ispod svakog nivoa. Za Bošnjake je, u kulturno-prosvjetnom smislu, počeo jedan prelazni period u kojem su morali početi, doslovno, od abecede, tj. od samog početka.

Prestrojavanje sa bosančice na latinicu ili ćirilicu, za jedne je trajalo duže, dok su drugi, shodno nivou svoje dotadašnje naobrazbe, vrlo brzo prevladali taj problem. Nakon nekog vremena

Bošnjaci su ponovo imali svoju inteligenciju koja se uspjela oteti nostalgiji za prošlošću. Međutim i to je imalo svoju cijenu. Želeći se što više približiti "novoj budućnosti" ova inteligencija se sve više udaljavala od svoga naroda. Običan bošnjački svijet bio je zapostavljen. "Oni s velikim ahmedijama ili šute ili zaglupljuju, a oni mudri i veleučeni svjetovnjaci, 'evropski' naobraženi, zar da zađu u narod?"¹ U jednom takvom spletu okolnosti Mulić se želi odzvati na "vapaje" koji dolaze iz širokih narodnih masa i dati doprinos napretku svoga naroda.

2. Prosvjećivanje naroda

Mulić je, za razliku od velikog broja tadašnje "distancirane" uleme, shvatio da se "utopljenik" može "spasiti" samo ako mu se pruži ruka, a ne ako mu se priča o spasilačkim ekipama, dok on tone sve dublje i dublje. On dotiče najakutnije probleme (ne)pismenosti, (ne)obrazovanosti, zaostalosti i nudi optimalna i sprovodiva rješenja.

Za realizaciju svojih ideja u pogledu prosvjetiteljskog rada Mulić se opredijelio za dva metoda:

- usmeno prosvjećivanje i
- prosvjećivanje pisanom riječju.

2.1. Usmeno prosvjećivanje

S obzirom na ogroman procenat nepismenosti od većine se nije moglo očekivati da se prosvjećuje i obrazuje čitanjem, i pored velikog broja poučnih časopisa. Zbog toga je bilo neophodno pristupiti drugom načinu obrazovanja, a to je živa riječ. Osnovno zanimanje Hamdije Mulića bio je poziv učitelja. To je ujedno bio i prvi vid usmenog protoka Mulićevih ideja. Na samom početku, njegovi prvi recipijenti bila su djeca u mektebima i osnovnim školama, a kasnije i omladina u srednjim školama i na zanatskim kursevima.² Drugi način efikasnijeg odgajanja i prosvjećivanja, prvenstveno majki, jesu posebna predavanja za roditelje.³ Mulić je nalazio prijeko potrebnim ozbiljno pristupanje ovakvim predavanjima u školama, ženskim kulturnim ustanovama i džamijama. Mnogo prije nego se otpočelo sa zvaničnim osnivanjem odbora za suzbijanje nepismenosti Mulić je, još kao učitelj u Bugojnu, započeo akciju opismenjavanja Bošnjaka na takozvanim analfabet-skim tečajevima.⁴ Program i plan vođenja spome-

nutih tečajeva uradio je sam Mulić. On nije vodio analfabetske tečajeve samo za muslimane, nego isto tako i za nemuslimane.⁵ Jedan poseban vid Mulićevog usmenog angažovanja bili su neposredni kontakti s "običnim" ljudima. Mulić je neslužbeno odlazio u provinciju da bi se susreo sa ljudima koji su bili na rubu svih kulturnih zbivanja i utjecaja i prenio im određene sugestije i savjete.

2.2. Prosvjećivanje pisanom riječi

Najveći dio bošnjačkog naroda u Bosni i Hercegovini, izuzev manjeg broja obrazovanih intelektualaca, nije govorio ni hrvatskim ni srpskim nego bosanskim jezikom, koji se znatno razlikovao od spomenuta dva, asimilirajući u sebi brojne turcizme i arabizme. Mulić je govorio i pisao upravo tim, bosanskim jezikom. On je u korak sa analfabet-skim tečajevima i predavanjima pisao za onaj dio populacije koji je bio osposobljen da čita i tako se prosvjećuje. Dakle, pored usmenog, Mulić je svoja predavanja prezentirao i pismenim putem, objavljujući ih u raznim časopisima i listovima. Na taj način je izrazio čitav jedan sistem pouka i savjeta. Smatrajući prosvjećivanje širokih narodnih masa uz pomoć knjige najlakšim i najuspješnijim, Mulić sebi ne dopušta odmor. Njegove težnje i naponi poprimaju vidljiv rezultat. Tri godine nakon definitivnog prelaska u Sarajevo objavio je svojevrsnu sintezu teorijskih analiza mnogobrojnih problema u muslimanskoj porodici, na jednoj, i prosvjetiteljsko-didaktičkih priča, na drugoj strani, pod naslovom "Narodno prosvjećivanje".⁶ U predgovoru knjige autor otkriva razloge koji su ga potakli na pisanje ovog djela pa tako kaže:

*"I mene je kao narodnog učitelja često u srce dirnulo neznanje moga naroda, pa prema onoj turskoj poslovice: 'I mrav radi koliko može', prihvatio bih se pera da napišem onoliko koliko umijem (...) i da svome narodu makar ikoliko pružim savjeta, pouke i upute."*⁷

Upravo cijela knjiga je prožeta savjetima, poukama i uputama. Jezik, stil i motivi prilagođeni su nivou razumijevanja "običnog" čovjeka. Jedno drugo djelo, koje je na sličan, populistički način prikladno za prosvjećivanje izašlo je pod naslovom *Jugoslovenska čitanka*.⁸ U ovoj čitanci, pored proznog štiva, Mulić donosi i nekoliko vrlo važnih pedagoških pravila za korištenje literature, koja ćemo na ovom mjestu spomenuti. Prvo pravilo jeste da treba čitati samo dobre knjige, "one koje

poučavaju, razgaljuju i vode sreći i napretku”.⁹ Drugo pravilo, “naizmjenično čitanje”, podrazumijeva da se jedno vrijeme čita lektira (naprimjer prozno štivo), zatim nešto iz domena stručne literature, a onda, relaksacije radi, “lahke” - poučne stvari. Prakticirajući ovaj metod recipijent se spontano “sve više zanima naukom, a ona ga vodi prosvjeti i napretku”.¹⁰ Imajući u vidu gore spomenuto možemo reći da je i *Jugoslovenska čitanka* izraz Mulićeve permanentne težnje da narodu ukaže na važnost čitanja i obrazovanja.

Kao rezime Mulićeve analize različitih pristupa čitanju literature navest ćemo pet principa koje je sam ustanovio, a koji su siguran put do kvalitetnog i trajnog znanja:

1. čitati polagahno, rečenicu po rečenicu, s razmišljanjem;
2. nakon iščitavanja određenog odlomka razmišljati o istom;
3. podcrtati one dijelove teksta za koje nađemo da su zanimljivi i koji nam se dopadnu;
4. knjigu koja nam se dopadne pročitati tri puta i
5. razgovarati s nekim o onome što smo pročitali.¹¹

Nastojati selekcijom izdvojiti ona Mulićeva djela koja za cilj imaju isključivo prosvjećivanje naroda bio bi sizifovski pokušaj, prosto zato što u svakom radu ovog pisca postoji vidna težnja za prosvjećivanjem i poučavanjem.

3. Pedagoško-reformatorsko djelovanje

3.1. Mulićevo poimanje opće pedagogije

Iz Mulićevih brojnih pedagoških radova nedvojbeno se može zaključiti da mu ni moderni tokovi pedagoškog mišljenja nisu bili nepoznati ni strani. Istina, on se nije razmetao citiranjem poznatih i tada cijenjenih imena iz oblasti pedagogije, ali ih je nesumnjivo konsultirao. To pokazuju njegovi radovi, kao i uvid u literaturu koja je navedena na kraju nekih njegovih djela.¹² Mulić slijedi trend savremene pedagogije, iako je njegova interpretacija, na neki način, specifična. On se nije bavio pedagogijom radi pedagogije. Sva njegova preokupacija bila je primjena pedagoških principa u konkretnoj prosvjetiteljskoj praksi. Otuda kod Mulića nemamo konzistentnu pedagošku misao u jednom, doslovno, naučnom smislu. Izbjegavajući

“pedagoški pesimizam”¹³ a vidno težeći “pedagoškom optimizmu”¹⁴ Mulić se našao, otprilike, na sredini između ova dva ekstremna poimanja pedagogije. Naime, on smatra da se putem odgoja, kroz sve faze čovjekovog razvoja, može mnogo postići, ali ne zanemaruje ni nasljedni (genetski) faktor. Da bismo izbjegli stereotipnu podjelu primjerenu pedagoškim udžbenicima, pokušat ćemo Mulićevo poimanje pedagogije približiti kroz nekoliko njegovih citata.

Pedagogija, ili odgajanje, kao društveni proces i ljudska aktivnost, nastala je kao rezultat čovjekovog nastojanja da se razvija i usavršava:

*“U prvom redu čovjek je počeo razmišljati o sebi. Prvo je to razmišljanje (...) bilo primitivno, čovjek se brinuo samo za svoj opstanak, za tjelesni život. Međutim u prirodi se sve razvija. (...) Sve teži svom savršenstvu. (...) Nastojanjem da se čovjek razvija i usavršava nastao je odgoj čovjekov. (...) Najstarija naučna oznaka (definicija) o odgoju je oplemenjenje ljudske duše.”*¹⁵

Iza svakog kvalitetnog odgoja, ali i odgoja uopće, kao pokretačka snaga mora stajati iskrena ljubav prema toj aktivnosti:

*“Odgoj nije mehanička vještina, nego rad koji potječe iz duše i srca.”*¹⁶

Odgojni proces, ali i pedagogiju kao nauku, Mulić dijeli na tri faze: predškolsku, školsku i postškolsku:

*“Prema rezultatima nove nauke koja se bavi uzgojem djetinje duše (psihopedagogije), život svake mlade ljudske jedinice dijeli se, zapravo, s obzirom na uzgojni proces, na tri dijela: priješkolski, školski i pošškolski život, a prema tome tako se dijeli i uzgoj.”*¹⁷

Kao subjekte pedagoškog procesa Mulić, prvenstveno, vidi porodični dom i školske ustanove:

*“Prve elemente odgoja daje roditeljska kuća. Kad dijete poraste, počnu mu se jasnije razvijati duševne sposobnosti: um, razum i srce, onda nastaje za nj sistematski odgoj. Taj odgoj dobiva svoj određen, stalan rad i ide uporedo s obrazovanjem (naučavanjem) djeteta. Sistematski se odgoj obavlja u nastavi (mektebu, školi).”*¹⁸

Školske ustanove, po Mulićevom mišljenju, nisu samo mjesta za dobijanje informacija i stjecanje znanja iz određenih oblasti. To su mjesta gdje se izgrađuje čovjek:

“Treba upamtiti da škola nije samo za školske predmete nego da je njezin jedan od glavnih ciljeva da se djeca odgoje u etičkom i moralnom pogledu, da se

odgojenici navode na dobro, da se odvrću od zla, da im se usadi u srce plemenitost, dobrota, samosvijest, ponos i poniznost, ljubav prema Bogu i domovini.”¹⁹

Kao što je i veliki Gazalija govorio i Mulić je uvjeren da odgajatelji i sami moraju biti dobro odgojeni:

“Odgajanje je umijeće. Oni koji odgajaju (odgojitelji) moraju biti sami odgojeni, razumni i upućeni u odgajanje djece. A ko su to? To su majka, otac, muallim i učitelj. Već je prvi odgojni rad majke umijeće, a poslije, razumni rad škole ili mekteba daleko je znatnije umijeće, koje je udešeno po stalnim pravilima nauke koja se zove nauka o odgajanju (pedagogija).”²⁰

3.2. Islamska pedagogija

Poznavanje savremene pedagogije i upućenost u hadisku znanost potaklo je Mulića da, komparacijom i sintezom, među prvima udari temelje naučnom pristupu islamskoj pedagogiji. Hadis i veći dio Kur’ana, kao svojevrsno pedagoško štivo, svoje prelamanje kroz prizmu naučne pedagogije doživljavaju u radovima Hamdije Mulića.²¹

Predajući pedagoške predmete u Gazi Husrevbegovoj ženskoj medresi u Sarajevu, Mulić je, pored načela opće pedagogije nastojao svoje recipijente podučiti i islamskom poimanju pedagogije. Rezultat tih nastojanja bio je ciklus predavanja koja su, kasnije, objavljena u *Glasniku IVZ*.²²

Kao neupitne izvore svakom utemeljenju islamske pedagogije, Mulić navodi Kur’an, azimuššan, i sunnet Muhammeda, alejhi-s-selam.²³ Njegova predavanja o islamskom odgoju protkana su kur’anskim ajetima i hadisima.²⁴ Mulić je dobro poznao navedene izvore, poznao čovjeka i imao bogato pedagoško iskustvo. On piše:

“Čovjek se sastoji iz duše i tijela. Priroda ljudskog života traži da se čovjeku odgoji i tijelo i duša. Da mu se, naprimjer, jača samo tijelo, postao bi čovjek divljak jakih mišića, atleta; da mu se odgaja samo duša, bila bi, opet, u slabom, mlitavom tijelu. Dakle, ne preostaje drugo nego uporedo odgajati čovjeka tjelesno i duševno.”²⁵

Ovim Mulić pravi osnovnu podjelu islamske pedagogije na: pedagogiju tijela i pedagogiju duha. Između njih uspostavlja potpuno ravnopravan odnos. Tako će, nadalje, u Mulićevim radovima biti prisutna podjela islamske pedagogije na

- odgajanje duše i srca²⁶ i
- odgajanje tijela.

3.2.1. Odgajanje duše i srca

Temeljno načelo islamske pedagogije koje, po Mulićevom mišljenju, označava “osnovnu svrhu islamskog odgoja”²⁷ jeste spoznaja Boga. Ovdje se, naravno, misli na spoznaju koja implicira svijest o tome da postoji Bog, Koji je sve stvorio, Koji vlada svime, i Kome će se čovjek, nakon smrti, vratiti. Sva ostala načela proistječu iz ovog osnovnog, a sažeta su u sljedećim Mulićevim riječima:

“Iz osnovne spoznaje o Bogu izvire bogobožnost. (...) Iz bogobožnosti proistječe prava i čista pobožnost, a iz takve pobožnosti onda izvire najplemenitije pobude i vrline.”²⁸

U ovom kratkom citatu Mulić daje globalnu analizu i evolutivni proces odgajanja duše. Shodno ustanovljenim načelima, Mulić islamskoj pedagogiji postavlja i vrlo konkretne ciljeve:

- odgojiti čovjeka u duhu spoznaje Stvoritelja;
- izgraditi u njemu istinsku bogobožnost;
- naviknuti ga svakodnevnim dužnostima vjere;
- jačati mu karakter čineći ga pobožnim i
- tražiti od odgajanika pravedne postupke, korisna djela i dosljednost na Pravom putu.

Srce je, po Mulićevom shvatanju, samo intimniji dio duše koji sadrži klicu dobra u čovjeku, koju, međutim, treba njegovati i odgajati. Sintagma koju Mulić koristi u ovom kontekstu jeste “oplemenjivanje srca”,²⁹ što podrazumijeva razvijanje i pothranjivanje plemenite ćudi kod čovjeka.

Mulić se ne bavi mnogo metodama izvršavanja zadatih ciljeva islamske pedagogije. Ono o čemu on piše, a od metodološkog je značaja, može se sažeti u nekoliko bitnih pravila koja se, u biti, tiču subjekata pedagoškog procesa, tj. odgajatelja u najširem smislu te riječi. Ta pravila su:

- odgoj treba biti primjeren uzrastu odgajanika;
- treba zabraniti upotrebu sile;
- odgajatelj ne smije biti popustljiv i nedosljedan;
- treba zauzeti mudar i razborit odnos prema odgajaniku;
- potrebno je posjedovati dobru volju i ljubav prema tom poslu.

Značajno u metodološkom smislu je, također, i to što Mulić insistira na učenju Kur’ana, jer Kur’an “odgojno utječe na djecu, pobuđuje im pobožnost i srce oplemenjuje.”³⁰

Mulić ne previđa ni mogućnost greške u odgoju, niti pojavu različitih poroka kod odgajnika. U tom kontekstu on stoji na stanovištu da se svi poroci mogu podijeliti na naslijeđene i stečene. Na takvoj podjeli Mulić bazira i djelovanje odgojnih subjekata. Naslijeđene poroke rješava cijelo društvo kroz socijalne ustanove, u koje spadaju i popravni domovi. Stečene poroke, pak, otklanja redovni, trostepeni, odgojno-obrazovni proces, u kojem učestvuju porodica i škola.³¹

3.2.2. Tjelesni odgoj

U kontekstu islamskog odgajanja čovjeka tjelesni odgoj ima jednako važnu ulogu kao i odgoj duše. U već spomenutoj knjizi *Narodno prosvjeđivanje* Mulić navodi 39 pravila koja su neophodna kod tjelesnog odgajanja djece. Tematski pravila se mogu podijeliti u šest zasebnih grupa:

1. pravila koja se odnose na ispravnu ishranu;
2. pravila koja tretiraju odijevanje te zaštitu i njegu kože;
3. pravila koja se odnose na higijenu prostora u kojima se odgajnici kreću i borave;
4. pravila koja se odnose na fizičku aktivnost;
5. pravila koja regulišu vrijeme i način odmaranja;
6. ostala pravila.³²

Ono što je za islamski odgoj, utemeljen na principima same vjere, od ogromnog značaja, što Mulić naglašava, jeste utjecaj primjene vjerskih propisa (ibadet) na tjelesni odgoj čovjeka. Mulić dolazi do zaključka da ibadeti islama (namaz, post) dosljednim izvršavanjem, između ostalog, spašavaju čovjeka lijenosti i tijelo čine pokretnim i zdravim.

3.2.3. Subjekti islamskog i odgoja uopće

U subjekte odgojnog procesa u širem smislu Mulić uvrštava porodicu i odgojno-prosvjetne institucije, a u užem smislu tu spadaju roditelji, vjeroučitelj i učitelj. On naglašava ozbiljnost s kojom odgajatelji trebaju pristupati ovom poslu jer "odgoj nije mehanička vještina, nego rad koji potječe iz duše i srca". Odgajatelj, također, mora ispuniti i dva vrlo važna uvjeta:

- da moralni odgoj djece temelji na autoritetu vjere i
- da, neizostavno, usaglasí svoj život sa učenjem vjere, tj. ne smije biti nesuglasica između njegovog života i onoga čemu poučava svoje recipijente.³³

3.3. Reforma vjerske nastave

Austro-Ugarska je u Bosni i Hercegovini (1878.) zatekla veoma nesređeno stanje u bošnjačko-muslimanskim obrazovnim institucijama. Nakon aneksije situacija se još pogoršala. Bošnjaci su, zvanično, imali 97% nepismenih,³⁴ ili samo tri postotka pismenih. U jednoj analizi opće prosvjećenosti Mulić ovih 3% pismenih dijeli na: polupismene, koji znaju samo čitati i pisati, pismene, koji su kroz školovanje stekli i neko stručno znanje pa se njime koriste, i učenjake, velike alime, koji se bave samostalnim naučno-istraživačkim radom i tako doprinose razvoju nauke.³⁵ Mektebi, kao prva stepenica u hijerarhiji muslimansko-bošnjačkih obrazovnih institucija, nastavni proces u njima kao i stručni kadar, bili su u nezavidnom stanju. Prva negativna karakteristika ovog stanja bila je evidentna neujednačenost među mektebima. To znači da nije postojala stalna organizacija rada mekteba koja bi garantovala njihovu ujednačenost u nastavnom i kadrovskom smislu. Nije bila precizirana dob polaznika kao ni vrijeme početka i trajanja godišnje nastave. Negdje (pretežno u gradskim sredinama) nastava je trajala tokom cijele godine, dok se u selima nastava pohađala samo tokom zimskog perioda.³⁶ Nije postojao nastavni plan i program kao ni odgovarajući udžbenici na našem jeziku. Nastavni proces je, također, bio u krizi i zbog objektivnog nedostatka kvalificiranog kadra.³⁷ Mektebske zgrade, takozvane "potleušice" i brvnare, bile su nepodesne za nastavu. Nastava se odvijala tako što su djeca sjedila u redovima na podu, ispred su bile peštahte, a muallim je sjedio naspram njih na šiltetu ili sećiji. Učilo se pojedinačno i napamet.³⁸ Još uvijek se učilo na turskom jeziku na kojem su bili pisani i udžbenici i ostala priručna literatura. Nešto se, doduše, tumačilo i na našem jeziku, ali se taj jezik teško razumijevao zbog prevelikog broja turcizama, kojima je bio preplavljen.³⁹ Ovako je izgledala situacija u mektebima (ibtidaijjama, ihtijat-sunufima, sibjan-mektebima) u kojima se održavala isključivo vjerska nastava. Ništa bolju sudbinu nije imala ni vjeronauka u državnim osnovnim školama.

U okolnostima jedne opće akcije muslimanske inteligencije i islamskih vjerskih institucija na rješavanju nagomilanih problema u obrazovnom sistemu, Hamdija Mulić se sa svojim pedagoškim znanjem i iskustvom našao među prvim intelek-

tualcima koji su dali svoj doprinos na tom planu. Reforma, koja je zvanično počela 1911. godine zaključcima prve muslimanske vjersko-prosvjetne ankete⁴⁰ a nezvanično još osnivanjem Daru-l-muallimina 1892., kretala se na dva plana: reforma mekteba (u tehničkom smislu) i reforma nastave. Hamdija Mulić se, shodno svojim sposobnostima, aktivno uključio u oba plana reforme i dao značajan doprinos unapređenju i osavremenjenju vjerske nastave.

3.3.1. Mektebi i nastavni proces

Osnivanjem škole koja je trebala osigurati muallime (Daru-l-muallimin) počela je i reforma mekteba. Grade se nove mektebske zgrade, mektebski prag prelazi tabla, klupe i ostala tehnička pomagala. Zaživljava moderniji način rada u nastavi. Mulić smatra da mektebe treba "pedagoški podijeliti prema našim domovinskim (administrativnim, op. I.M.) prilikama, prema spolu i dobi djece, te prema potrebama naroda".⁴¹ On smatra da u mjestima u kojima postoje osnovne škole nastavu u mektebi-ibtidajama treba organizirati tako da polaznicima osigurava dovoljno znanja da mogu sa osam ili devet godina upisati osnovnu školu.⁴² Takve ibtidajije bi imale dva sunufa (razreda). U prvom razredu bi se, za razliku od dotadašnje prakse da se odmah obrađuje arapska početnica (Elif ba - arebi), obrađivala početnica na našem jeziku, pisana arebicom. Nakon stjecanja osnovne pismenosti u našem jeziku i djelimičnog upoznavanja sa arapskim pismom (kroz arebicu), tek u drugom razredu mektebi-ibtidajije, obrađivala bi se arapska početnica. Njena obrada bi, u ovom slučaju, bila mnogo olakšana.⁴³ Što se tiče mjesta u kojima ne postoje osnovne škole, Mulić smatra da bi najoptimalnije rješenje za takve sredine bilo da se, zbog nemogućnosti uporednog postojanja i mekteba i škole, oni kombinuju i tako dobije šestogodišnji mekteb. Odlika ovog mekteba je u tome što bi koristio iste prostorije (mekteb) svih šest godina, a u njemu bi predavali muallim i učitelji. Ako broj đaka ne bi prelazio cifru od četrdeset, nastavu bi vodila samo jedna osoba, i to sa potpunom, tj. obostranom, kvalifikacijom. Pored formalnih odlika od suštinskog značenja za ovakvu koncepciju osnovnog obrazovanja jeste i kombinovani nastavni plan i program imanentan nastavnim osnovama ranijeg dvogodišnjeg mekteba i četve-

rogodišnje osnovne škole. Svršenici ovog šestogodišnjeg kombinovanog mekteba mogli bi upisati bilo koju srednju školu u zemlji.⁴⁴ U ovom kontekstu Mulić posebno naglašava pitanje ženskih mekteba. Međutim, i u njima je ista situacija. On tvrdi da postoji konsenzus svih pedagoga o tome da žensku djecu, u principu, treba posebno odgajati. Zaokružujući pitanje nastavnog plana i programa u ženskim mektebima i školama, kao i pitanje obrazovanja žene uopće, Mulić, kratko i decidno, citirajući hadis Božijeg Poslanika, Allah mu se smilovao i mir mu podario, zaključuje da su obrazovanje i nauka jednaka obaveza kako za muškarca tako i za ženu.⁴⁵ Ovo je kratka analiza Mulićeve kritike tadašnjeg osnovnog obrazovanja i njegova vizija reforme istog.

3.3.2. Udžbenici i nastavni plan i program

Kao što je već nagovješteno, Mulić se neće zadržati samo na teorijskoj ravni reforme. On je svoj doprinos dao i na planu konkretne reforme nastavnog plana i programa i naučno-pedagoške metode u procesu nastave u mektebima i osnovnim i srednjim školama, što se, u velikoj mjeri, postizalo reformom starih i pisanjem novih udžbenika i priručnika. Mulićev savremenik Džemaludin Čaušević, po povratku iz Istanbula, započeo je reformu udžbenika. Ta reforma se odvijala tako što su se, u prvoj fazi, udžbenici sa turskog jezika prevodili na naš jezik, a pisali se arebicom. U drugoj fazi reforme otpočelo je štampanje udžbenika i druge literature i našim pismima, latinicom i ćirilicom.⁴⁶ Kao posljedica ovih procesa izvršena je, 1914. godine, i reforma Daru-l-muallimina, u kojoj i Mulić uzima učešća. U svojstvu nastavnika u spomenutoj školi, on piše kraću naučno-pedagošku studiju pod naslovom *Za reformu naše nastave*.⁴⁷ U ovoj je knjizi Mulić, želeći dotadašnji nastavni proces u vjerskoj nastavi, u metodološkom smislu, postaviti na modernije i stabilnije osnove, izložio sve elemente metodike, primjerene isključivo vjerskoj nastavi. U pisanju ovog djela Mulić se, kako sam ističe, pored svog bogatog pedagoškog znanja i iskustva, koristio i "didaktičkim nazorima savremenih pedagoga".⁴⁸ Godine 1932., sprovodeći u djelo jedan od zaključaka prosvjetne ankete iz 1920. i 1921., Mulić je napisao jedan opširan priručnik za muallime i vjeroučitelje u osnovnim školama pod naslovom *Uputa u početnu islamsku vjersku nastavu*

u osnovnim školama i mektebima.⁴⁹ Ovaj priručnik je imao za cilj da muallimima i vjeroučiteljima, koji su to postali prije prelaska na moderniji način rada i vođenja vjerske nastave, omogući što "bezbolnije" uklapanje u nove tokove i metode u nastavnom procesu. Odlukom Ministarstva prosvjete, a po nastavnom planu i programu za islamsku vjeronauku, koji je predložilo Vrhovno starješinstvo IVZ u Beogradu, ovaj priručnik je korišten u osnovnim školama na području skopskog i sarajevskog Ulema-medžlisa.⁵⁰ Kao kruna Mulićevog naučno-pedagoškog rada objavljena je, 1941. godine, knjiga pod naslovom *Metodika vjerske nastave*.⁵¹ U njoj je sažeto Mulićevo ogromno pedagoško iskustvo i izražen određen pomak u odnosu na dvije ranije knjige slične sadržine. Podijeljena je na dva dijela. Prvi, kraći dio, bavi se didaktikom i didaktičkom metodom. Drugi dio je posvećen metodici, i to "specijalnoj metodici islamske nauke u vjeri".⁵² Pored teorije i primjera primjene metodike na pojedine vjerske predmete, u ovom dijelu su data i dva historijska pregleda. Jedan nam daje historijski presjek razvoja nastave o vjeri, a drugi ima za cilj da markira najznačajnije momente u evoluciji pismenosti, tj. umijeću čitanja i pisanja. I ovo Mulićevo djelo je, rješenjem Ulema-medžlisa u Sarajevu, od januara 1941. godine propisano kao udžbenik za metodiku vjerske nastave u nižim okružnim medresama.⁵³

BILJEŠKE

- 1 Hamdija Mulić, *Narodno prosvjeđivanje*, str. 27.
- 2 Mulić je od 1926. do 1930. godine bio nastavnik na večernjim zanatskim kursevima.
- 3 Jedno od tih predavanja objavljeno je u *Novom Beharu* pod naslovom "Kako ćemo postići bolji uspjeh u domaćem i školskom odgoju naše djece".
- 4 Prvi analfabetski tečaj Mulić je održao 1909. godine u Bugojnu.
- 5 Godine 1942. Mulić je izabran u odbor za narodno prosvjeđivanje i analfabetske tečajeve župe Vrhbosna u Sarajevu.
- 6 Zanimljivo je da se ovo Mulićevo djelo nalazi i u Nacionalnoj sveučilišnoj biblioteci u Zagrebu, pod sign. brojem 176.722.
- 7 Hamdija Mulić, *Narodno prosvjeđivanje*, str. 3.
- 8 Hamdija Mulić, *Jugoslavenska čitanka*, Sarajevo, 1931.
- 9 Ibidem, str. 5.
- 10 Ibidem.

- 11 Hamdija Mulić, *Narodno prosvjeđivanje*, str. 35.
- 12 Hamdija Mulić, *Za reformu naše nastave*, str. 74.
- 13 "Pedagoški pesimizam" znači totalno nepovjerenje i sumnju u moć odgoja.
- 14 "Pedagoški optimizam" znači poklanjanje punog povjerenja odgoju, isticanje njegove vrijednosti i moći, a istovremeno zanemarivanje faktora naslijeđa.
- 15 Hamdija Mulić, *Pedagoške misli o hadiskoj nauci*, Glasnik IVZ, str. 7.
- 16 Ibidem, str. 94.
- 17 Hamdija Mulić, *Uzgoj i zaštita zanatskog podmlatka*, str. 6.
- 18 Hamdija Mulić, *Pedagoške misli o hadiskoj nauci*, Glasnik IVZ, str. 7.
- 19 Hamdija Mulić, *Narodno prosvjeđivanje*, str. 29.
- 20 Ibidem, str. 5.
- 21 Hamdija Mulić, *Pedagoške misli o hadiskoj nauci*, Glasnik IVZ, IX/1, 2, 3.
- 22 Ibidem.
- 23 Ibidem, str. 8.
- 24 Za prijevode ajeta Mulić ne navodi prevodioca a kod citiranja hadisa ne navodi njihove ravije, stepen vjerodostojnosti, niti zbirke hadisa u kojima se nalaze. Budući da prijevodi ajeta, koji su u principu tačni, ne odgovaraju tada postojećim prijevodima Kur'ana (Čaušević i Karabegov), smatram da je Mulić, na osnovu vlastitog poznavanja arapskog jezika, sam prevodio kur'anski tekst. Što se hadisa tiče, prijevodi su, uglavnom, tačni, a najčešće se radi o općepoznatim i često citiranim hadisima.
- 25 Hamdija Mulić, *Narodno prosvjeđivanje*, str. 6.
- 26 Mulić, iako nedovoljno jasno, ipak pravi razliku između duše i srca.
- 27 Hamdija Mulić, *Pedagoške misli o hadiskoj nauci*, Glasnik IVZ, str. 9.
- 28 Ibidem.
- 29 Ibidem, str. 60-61.
- 30 Ibidem, str. 61.
- 31 Hamdija Mulić, *Narodno prosvjeđivanje*, str. 21.
- 32 Ibidem, str. 7-8.
- 33 Hamdija Mulić, *Narodno prosvjeđivanje*, str. 26.
- 34 Hamdija Mulić, *Metodika vjerske nastave*, str. 23.
- 35 Hamdija Mulić, *Stepeni opće prosvjeđenosti*, *El-Hidaje*, 1/7-8, str. 111.
- 36 Hamdija Mulić, *Metodika vjerske nastave*, str. 21.
- 37 Hamdija Mulić, *Za reformu naše nastave*, str. 3.
- 38 Hamdija Mulić, *Metodika vjerske nastave*, str. 21.
- 39 Ibidem, str. 20.
- 40 Ibidem, str. 24. (Jedan od zaključaka te ankete bio je da se udžbenici u mektebima i osnovnim školama zvanično reformiraju.)
- 41 Hamdija Mulić, *Za reformu naše nastave*, str. 3.
- 42 Ranije su djeca upisivala osnovnu školu i sa 12 godina, što je bilo relativno kasno.

- ⁴³ Hamdija Mulić, *Za reformu naše nastave*, str. 5-6.
⁴⁴ Ibidem, str. 7.
⁴⁵ Ibidem, str. 8.
⁴⁶ Na osnovu zaključaka prosvjetne ankete iz 1920-1921. Sulejman Mursel je, latinicom i ćirilicom, napisao Veliki i Mali ilmihal.
⁴⁷ Ovo je jedino Mulićevo djelo koje je štampano na arebici.
⁴⁸ Hamdija Mulić, *Za reformu naše nastave*, str. 3.
⁴⁹ Hamdija Mulić, *Uputa u početnu islamsku vjersku nastavu u osnovnim školama i u mektebima*, Vakufska direkcija, Sarajevo, 1932.
⁵⁰ Ibidem, str. 3.
⁵¹ Hamdija Mulić, *Metodika vjerske nastave*, Islamska dionička štamparija, Sarajevo, 1941.
⁵² Ibidem, str. 17.
⁵³ Ibidem, (naslovna strana).

LITERATURA

1. BEŠLIĆ, Milan: *Ata Nerćes* (Skromno slavlje desetogodišnjice njegova književnog rada) u: *Školski vjesnik*, 14/1907., VII.
2. BASARIČEK, Stjepan: - *Pedagogija*, IV knjiga, Povijest pedagogije, treće sasvim prerađeno izdanje, Naklada hrvatskog pedagoško-književnog zbora, Zagreb, 1916. (Ovim djelom se i sam Mulić mnogo koristio.)
3. ČAUŠEVIĆ, Džemaludin i PANDŽA, Muhamed: - *Kur'an Časni*. (Prijevod Kur'ana), Stvarnost, Zagreb, 1978., četvrto izdanje.
4. ČURIĆ, Hajrudin: - *Muslimansko školstvo u Bosni i Hercegovini do 1918.*, Veselin Masleša, Sarajevo, 1983.
5. DOKUMENT I: Odbor za narodni život i običaje Jugoslovenske akademije i umjetnosti, Zagreb, broj: 31/2-1969. od 4. VIII 1969. Odgovor na dopis od 18. VII 1969. U potpisu: prof. Marijan Gušić, član Odbora. (Dokument se nalazi u vlasništvu dr. Amire Mulić-Aganović, kćerke Hamdije Mulića).
6. DOKUMENT II: dr. Amira Mulić-Aganović, Tekst za Pedagošku enciklopediju. Sarajevo, bez datuma. (Kopija dokumenta u vlasništvu je dr. Amire A.)
7. KARABEG, Ali Riza: Prevod Kur'ana, Mostar, 1937.
8. K(REŠEVLJAKOVIĆ), H(amdija): *Hamdija Mulić: "Iz života za život"*, Učiteljska zora, Mostar, 10/1914. 4. 127.
9. Dr. KARAMEHMEDOVIĆ, Hamdija: *Zapisnici sa sjednica islamske prosvjetne ankete održanih koncem decembra 1910. i u januaru 1911.*, Islamska dioničarska štamparija, Sarajevo, 1911.
10. MULIĆ, Hamdija: - *Rodoslovlje Mulića*, rukopis, najnoviji treći prijepis (Sarajevo), 1942. (Autobiografsko djelo u rukopisu).
11. N(AMETAK), A(lija): *Merhum Hamdija Mulić*, u: *Novi Behar*, Sarajevo, 16/1944. 2. 32.
12. *Pedagogija*, Gazi Husrev-begova medresa, Sarajevo, 1985.
13. RIZVIĆ, Muhsin: - *Književno stvaranje muslimanskih pisaca u BiH u doba Austro-Ugarske vladavine*. Akademija nauka i umjetnosti Bosne i Hercegovine. Odjeljenje za književnost i umjetnost, Sarajevo, 1973., knj. II.
14. RIZVIĆ, Muhsin: - *Behar - književnoistorijska monografija*, Svjetlost, Sarajevo, 1971.
15. SOKOLOVIĆ, A. Osman: - *Pregled štampanih djela na srpsko-hrvatskom jeziku muslimana BiH od 1878 - 1948.*, Štamparski zavod "Veselin Masleša", Sarajevo, 1957. (Separat iz Glasnika VIS-a za 1955/57. godinu).
16. TRALJIĆ, Mahmut: *Hamdi ef. Mulić*, u: *Glasnik IVZ*, Sarajevo, 43/1980. 3. 265.
17. *Zapisnici sa sjednica islamske prosvjetne ankete, održanih krajem decembra 1921. i u januaru 1922.*, Islamska dioničarska štamparija, Sarajevo, 1922.

Summary

ISLAMIC PEDAGOGICAL THOUGHT
OF HAMDİJA MULIĆ

Ifet Mustafić

Hamdija Mulić was one of the first Muslim-Bosniak intellectuals who seriously concerned himself with the pedagogical thought. He was also a literary, out of whose love for the young ones grew children's prose. Hence, Hamdija Mulić is rightfully considered one of the first Muslim children's writer.

He participated in all of the more significant events dealing with school reform and the enlightenment of the Muslim population. He was a contributor to a great number of magazines of that time, and has produced several of his own publications. He wrote critiques, short stories, sketches, articles, anecdotes...

The complete life and the entire works of Hamdija Mulić are interwoven with the pedagogical theme which pervades his theoretical and practical works.

That which merits particular attention is the fact that Hamdija Mulić is one of the founders of the Muslim pedagogical thought and Islamic pedagogy as a science in these parts.

Together with his contemporaries: Mulabdić, Serdarević, Repovac, Čaušević and others, Mulić characterized his time and left a mark in the field of enlightenment and pedagogical work.

موجز

الفكر التربوي الإسلامي عند حمدي موليتش

عفت مصطفىتتش

كان حمدي موليتش من أوائل المثقفين المسلمين البوسناقيين الذين اهتموا جدوا بالقضية التربوية. لقد كان حمدي موليتش أديبا، وأدى حبه وشقيقته بالأجيال الشابة إلى ظهور مؤلفاته المخصصة للأطفال، وبذلك يمكن اعتباره بحق واحدا من أوائل كتّاب الأطفال من المسلمين في البوسنة والهرسك.

شارك في جميع الأحداث الهامة التي واكبت التجديد في مناهج وعملية التعليم عند المسلمين. وكان زميلا للعديد من المجلات في عصره، كما أنه نشر عددا من المؤلفات. كتب في النقد، والرواية، والمقتطفات، والمقالات، وال نوادر وغيرها.

تتميز حياته وأعماله بالحيط التربوي المنسوج في أدائه النظري والعملية.

وأهم ما يذكر عن حمدي موليتش هو كونه أحد المؤسسين للفكر التربوي عند المسلمين، وكذلك علم التربية الإسلامية في بلادنا.

لقد ترك حمدي موليتش أثرا كبيرا في عصره وخاصة في مجال التربية والتعليم، وبذلك انضم إلى كوكبة المشاهير من معاصريه أمثال: ملاعبديتش، سردارفيتش، ريبوفاتس، تشاوشيفيتش، وغيرهم..

m